

V.

NİSPET EKİ

İ = -CEK

Yazan : TAHİR NEJAT GENCAN

[Gramer-Sentaks Komisyonunda okunup incelenmiştir.]

Her ilerlemiş dilin başlıca unsurlarından birisi de nispet anlamlı kelimeleridir. Bunlarsız ilim, fen ve sanat mefhumlarını tam olarak ifadeye imkân yoktur. Dil devrimi başlıyalı beri Türkçenin özleşmesini isteyenler nispet anlatan müstakil ve kıyasi bir şekil aradılar. Çok kere yokluk karşısında irkilmek zorunda kaldı.

Osmanlıcanın her yabancı kelimesini birer öz Türkçe sözle karşılamak imkânsız sayılmaz. Tarama ve derlemeler, dilimizin kök bakımından eşsiz zenginliğini gün geçtikçe daha iyi aydınlatıyor. Fakat kök bolluğu, nispet ifadesine

olan ihtiyacı gideremiyordu. Aramalar hızlandı. Bu yolda emek vermiş büyük dilcilerimizi saygıyla anmak için buluşların birkaçını sıralıyorum.

Değerli bilgen Sadri Maksudi «Türk Dili için» adlı eserinde nispet ekinin önemini güzelce belirttikten sonra, kıyasi bir şekil yaratmak için Orhun kitabelerinde var olan (-lğ) ı ileri sürmüştü. Sayın bilgenin başlıyacaklarına güvenerek buna ait iki engeli arzedeceğim:

1) -lğ hecesi Türkçenin çok incelmış bugünkü varlığına ve dil zevkimize uymıyacaktı.

2) -lığ eki deđiŒe, incele bugün bñsbñtñn özel bir anlamda kullanılan -li olmuŒtu.

Öyle sanıyorum ki ekin tutmamasına da bunlar sebep oldu.

Dil devrimimizin en alıŒkan ve en verimli bilgini sevgili stat Ahmet Cevat Emre'nin bu yoldaki emeklerini en derin saygıyla anmayı bor bilirim. Sayın Emre,de,Muhit,Mecmuasının bir sayısında bu bahsi iyiden iyiye inceledi ve Osmanlıca (ismi mensup) ların bir ođunu, -li, -ce, -lik, -ir, -i, -kil, -imsi ekleriyle yapılan kelimelerle; bñrlerinin de tahsis takımlariyle -ikinci tñrlñ izafet terkipleriyle - karŒılanabileceđini ileri sñrmuŒtu.

Milli edebiyata yönelme gereği duyulduğu, sadelik cereyanlarının baŒladığı ve Arap, Fars terkiplerinin modadan dñŒtñđü gñnleri hatırlıyalım. Cereyana gnñl vermiŒ her kalem sahibi artık yabancı terkipleri sevmiyor, onları tñrkeleŒtirmeye alıŒıyordu. DeđiŒmesi gereken terkiplerin biroğu da (ismi mensup) larla yapılmıŒ sıfat terkipleriydi. Bu tñrkeleŒtirmelerde, Tñrke nispet eki bulunmadığı iin, ok kere nñanslar feda ediliyordu ve uzaktan yakından, az ok yakıŒık alan karŒılıklar hoŒ grñlñyordu. Gazete dilinde, bazı edebî konularda ifade kıvrımlarından faydalanmasını bilenler - sayın Emre'nin iŒaret buyurduğu ekleri kullanarak - eksikliği göstermiyorlardı. Yalnız bu, herkes iin, her vakit mñmkñn olamazdı. «Emtiai dahiliye» ye «yerli mallar» yakıŒtı; fakat «emtai hariciye» yi bu suretle karŒılamak mñmkñn mñdñr?

-lik, -ce, -li... ekleriyle ve tahsis takımlariyle Osmanlıca ismi mensuplardan ziyade, ismi mensuplarla yapılmıŒ terkiplerin bir kısmını - o da yalnız gazete ve edebiyat dilinde - karŒılamak mñmkñndñr. Fakat bu tercñme, belli örneklerden öteye gememiŒ, kurallaŒmaya doğru asla ynelmemiŒtir. ñnkñ bunların pek ođu, asıl nispet ekinin bulunamasından dođmuŒ tevilli izahlardır; her biri ancak bir örneğe mñnhasırdır ve kıyasileŒmekten bñsbñtñn uzaktır.

Milli edebiyat cereyanını uyandıranlar, mñnayı fedadan ekindikleri zaman, ismi mensuplu Farsa sıfat terkiplerini, ismi mensubu muhafaza ederek eviriyorlardı. Bu suretle «milli edebiyat, itimai nizam, mñŒerñ vicdan...» tipinde terkipler ođalmıŒtı. Asıl zorluk bu yarı evirmelere dokununca kendini gösteriyordu. Bu eŒit terkiplerden birkaında - yukarıdaki buluŒlara göre - ismi mensupluğu gidermeye alıŒalım: (Askeri tavr) ı (askerce tavr) la, (askerñ elbise) yi (asker elbisesi) tahsis takımıyla karŒılamak mñmkñndñr. Fakat (askerñ mektep) e (askerce mektep, askerlik mektebi) hattâ (asker mektebi) diyebilir miyiz?

Görülüyor ki ismi mensuplu her terkihi yakışığına göre ayrı şekilde karşılamak gerekiyor; hattâ (askerî mektep) gibi birçok terkiplerde bu yakıştırmalardan da faydalanamıyoruz. Köye kadar girmiş (mektep) i (okul) yaptık; fakat koyu Arap damgasını taşıyan (askerî) ye hâlâ dokunamıyoruz. (Askerî okul) gibi birbirini pek çok yadırgıyan kelimelerden kurulmuş garip terkip hâlâ yaşıyor. Bu örnekte olduğu gibi, çok kere yakıştırmalar da işe yaramıyor. Hele (ulvî, sathi, tulânî, bedîî, edebî, mefkûrevî, kıyasi, hendesi, âdi...) gibi binlerce ismi mensuptan pek azını bu yollarla tam olarak ifadeye imkân buluruz. (İlmî vesika) terkibindeki (ilmî) sıfatını bu eklerden faydalanarak tercümeğe çalışalım:

- li ekliyerek ilimli vesika,
- lik'le ilimlik vesika,
- imsi ile ilmimsi vesika, hattâ
- ce katarak ilimce vesika diyemeyiz.

Geriye -ir, -iç, -kil ekleri kalıyor ki bunları (ilim) kelimesine eklemeyi düşünmek bile imkânsızdır.

Bütün bunlardan umut kesilince (ilmî) kelimesindeki nispet anlamını feda ederek yalnız (ilim vesikası) ile karşılamak zorunda kalacağız ki bu, dil için affedilmez bir eksiklik olur.

Hendesi buut, bedîî zevk, edebî eser, mâşerî vicdan... terkiplerindeki ismi mensuplarda bu yarım çareden de faydalanamayız.

Bir de terkip halinde olmıyan, isimleşmiş birer kelime olarak kullanılan ismi mensuplara bakalım:

Bu mesel millîdir;

Bu düşünceler ferdî olmaktan ileri geçemez...

Cümlelerindeki (millî, ferdî) kelimeleri, nispet mânalarını muhafaza edilerek bu yollarla karşılanabilir mi?

Gazete ve edebiyat dilinde yapılan bu yakıştırmalardan ilim dilinde kâfi derecede istifadeye imkân yoktur. Netekim mektep terimleri konmaya başlanınca bu zaruret şiddetini arttırdı ve bu ihtiyaçtan -el, -sel ekleri doğdu. Guddevî'ye bezel, fekkî yerine çenel, arzi yerine yersel denildi; canibî = yanal, cebri = cebirsel, sünai = ikincil, izafî = bağıl, berri = karasal, kürevî = küresel, madenî = mağdensel, zerrevî = molekül, tahlili kemmî = nicel analiz, hakikî adet = gerçel sayı, cumudiye = buzul, natürel = doğal... gibi kelimeler doğdu. Şu engelleri düşünerek bunların dilimizle kolay kolay kaynaşamayacaklarını sanıyorum:

1) Dilimizde bu harf ve hecelerle biten kelimeler vardır; fakat nispet eki olduklarını kesinlikle gösterecek örnek yoktur.

2) Türkçenin ek ve takılarında -ıştikak ve tasrif lâhikalarında -pek katî bir intizam vardır. Her ek ve takı nereye gelir, nasıl gelir, kelimeye hangi anlamı katar, bunlar daima muayyendir ve istisnasızdır; Türkçemizin en güzel taraflarından birisi de budur. Halbuki bu ek kelimedenden kelimeye değişiyor; değişmenin sebepleri belli değildir ve bir kurala bağlanmasına da imkân yoktur. Meselâ: Kemmî yerine (nicel), sü-nai yerine (ikincil) ve fekkî yerine (çenel) örneklerinde ek yalnız (-l) dir. Buna kelime köklerinin sesli harflerle bitişini sebep gösterebiliriz. Fakat (berri) karşılığı olan (karasal) aldandığımızı hemen hatırlatır. (Yan) bu ekle (yanal) oluyor; fakat (bağ) dan (bağıl) doğmuştur. Niçin? Yersel, mağdensel, molekülse, kutupsal... kelimelerindeki (s) nin vazifesi nedir?

Bence Türkçemizin nispet ifade eden eki: -cek'tir. Bu ek -eski harflerle ve imlâya göre- küçültme isimleriyle gelecek zaman fiilleri eklerinin tam benzeri olduğu; yerini Arapçanın kuvvetli bir sıygası tuttuğu için gelişmemiş, genişliyememiştir. Zaten çok aranmasına rağmen kolay kolay bulunamamasının sebebi de budur. Bugünkü harf ve imlâ, iltibas ihtimallerini büsbütün kaldırdığı için bu değerli Türk ekinin de şeref yerini alması zamanı gelmiştir.

Bir ekin anlamını belirtmek ve tesbit etmek için eldeki örnekleri tahlil ederek hüküm vermek en doğru yol olur. Örnekleri sıralıyorum. Kurultay beğenir, Dil Kurumu'muz da kullanma kararını verirse ne mutlu!

1) Gökçek = Güzel, şirin, lâtif... (Kamusu Türki ve öbür lûgatler)

Bu anlamın, kelimenin kökü olan (gök) le ilgisi açık değildir. Lûgatçiler, öz anlamı bulamıyınca tefsire başvurmuşlardır. Eski metinlerde ve Anadolunun birçok yerlerinde (gökçek) sıfatiyle daha çok, kız ve kadın tavsif edilir: Gökçek kız. Bu terkinin tam lûgat karşılığı (semavi kız); yahut Göktanrı'ya nispetle (ilâhî kız) dır ki yakın zamanların edebiyat dilinde sık sık tekrarlandığını görürüz. Şu takdirde:

Gökçek = Semavi ve ilâhî...

2) Sıcak /aşlı hiç şüphesiz (ısı-cak) tır ve Anadolu hâlâ böyle kullanır./

Isı = Sühnet, hararet.

Isıcak —galatı: sıcak —Hâr, germ. (Lehçei Osmani)

3) ILICAK ve Azer lehçesinde:

4) ILINCAK'ın da ılığa mensup olduğu açıktır.

5) ALÇAK — Türkide al ve alı yer mânasınadır; allı çamurlu demektir. Alçak çamura münasip, aşağı demek olur. (Lehçei Osmani)

Şemsettin Sami'ye göre: Alçak — Türkii kadimde yer ve toprak demek olan (al) veyahut (alt) tandır.

Besim Atalay da Ekler ve Kökler adlı eserinde (alt) ı kök saymaktadır.

Bütün lûgatlerimiz (deni) ismi mensubuna (alçak) ı ilk karşılık alırlar.

6) OCAK'ın aslında OD-cak,

7) KOLÇAK'ın aslında KOL-cak,

8) Kapla birlikte kullandığımız KACAK'ın aslında KAP-cak olduğu ve her üçünde de od'a, kol'a, kab'a, aitlik anlamı meydandadır. «Kap kacak aldım» cümlesiyle «Kap ve kaba müteallik, kapla ilgili şeyler aldım» demiyor muyuz?

9) Hele GERÇEK kelimesi bu davâyı ne kadar kuvvetlendiriyor:

GERÇEK — Aslı : Görçek = Zâhir, iyan, muhakkak, samimi, çın, doğru, sadık, bedidar, rast.

10) GÖRÇEK — Zâhir, bedidar. (Lehçei Osmani)

Bu izahlardan anlaşılıyor ki GERÇEK ve GÖRÇEK kelimeleinin kök anlamı görmekle mahiyeti anlaşılın, sıhhati görmekle tahakkuk eden, görmeye ait olandır.

GERÇEK = Hakikî, effectif. (Dictionnaire Français — Turc — Bianchi).

11) YUMRUCAK ve galatı:

12) YUMURCAK — Taun ve taun hastası. (Lehçei Osmani)

Yumrucak ve galatı yumurcak — Taun illetinin alâmeti olmak üzere koltuk altında veya kasıkta çıkan ur'. (Kamusu Türki) :

Ali Seydi Lûgatinde taun şöyle tarif ediliyor: Veba denilen illeti müstevliyei mahufe ki buna yumurcak illeti dahi denir ve musabının koltuk altlarında ve kasıklarında zuhur eden yumrular...

Görülüyor ki YUMRUCAK yumruyla ilgili bir hastalıktır.

13) YALINCAK:

Yalın = Çıplak.

YalıncaK = Çırçıplak. (Lehçei Osmani ve Kamusu Türki)

-cak'ın burada (çıplak) a tekit anlamı katması gösteriyor ki kelime, kök mânasından yakıştırmaca mânaya kaymıştır. Eski şeylerimizin birçoğunda tarikatların izleri sezilir. Uryani dedelerin birçok yerlerde türbelerine, tekkelerine, makamlarına rasgelinir. Bunlara bazı yerlerde uryani dede, veya yalıncaK dede derler. Ankara'nın da Yalın-

cak adlı bir köyü vardır. Bu köy ya bir uryani dedeye yahut dolaylarının çıplaklığına nispetle bu adı almıştır. Demek: YALINCAK = Uryanıdır.

14) TANLACAK:

«Cefasın çekeydin eğer kucasın
«Eğer tanlacak karıyıp kocasın»

(Ferhenknamei Sadî tercümesi —Şeyh Mesut bin Osman-ı Gülşehrî)
Bu beyitteki TANLACAK:

«Gittim seherî taat için mescide nagâh»
mısrandaki SEHERÎ'nin tam karşılığıdır.

15) İRCEK de tam bu anlamda kullanılmıştır:

«Kız Petek böyle İRCEK nereye?»

(Yayla Kızı — Akagündüz)

16) KAÇAK kelimesinin birinci anlamı (firari) dir.

17) AİLECEK,

18) EVCEK:

«Ailevi veya ailetten ziyaret...» yerine «evcek, ailecek ziyaret...» tâbirini ve benzerlerini herkes kullanır.

19) Bütün bir köy halkına ait işleri (köyce) ve daha ziyade KÖYCEK kelimesiyle ifade ederiz: «Bu meseleyi köycek böyle düşündük ve yaptık.» Dikkat edilince buna benzer birçok örnekler işitilebilir.

20) UTANCAK = Mahçup, utangaç.

21) Koçak — Herhalde aslı: KOÇ-ÇAK'tır — Kahraman, salâbetli, besaletli (Lehçei Osmani)

22) ÇABUCAK — Aslı: ÇABUK-ÇAK olsa gerek: Anıyen.

Mevsufunu kaybetmiş her sıfat gibi -cek'li kelimelerin birçoğu isimleşmiştir.

23) GÜNCEK = Şemsiye. (Söz Derleme Dergisi — Malatya, Elbistan)

Esasen (şemsiye) de (şemsî) ismi mensubunun isimleşmiş münnesi değil midir? Şu takdirde:

GÜNCEK = güne, güneşe mahsus şey,

24) OYUNCAK = Oyuna mahsus şey,

25) SALINCAK = Salınmaya mahsus şey.

26) TAKINCAK = Ziynete müteallik eşya. (Ankara)

27) EĞİRCEK = Yün vs. eğirmeye mahsus âlet. (Ordu).

28) BALÇAK = Eli muhafazaya yarar şey. Kılıç kabzasının siperi
(Kamusu Türki)

29) BARÇAK = Kılıç kabzasında el mahfazası, barusu. (Lehçe.)

(Barçak) parmağın aslı olan (barmak) la veya (barmak) fiiliyle ilgilidir. Barmak = Muhafaza etmek, emin bir yere sokmak, barındırmak. (Kamusu Türki)

Kale ve hisar anlamına gelen - Farsça sandığımız - (baru) da bu köktendir.

30) KAŞICAK = Midye. (Bakırköy, Suşehri, Şebinkarahisar, Mudanya, Antalya.)

31) GÖNCEK = Gömlek. (Mersin köyleri)

32) KÖNCEK = Don. (Silifke, Kayseri, Afyon, Seyhan, Hatay, Yozgat.)

33) SIYRINCAK }
34) KAYGINCAK } = Sıyrınmaya, kaymaya mahsus taş ve yer.

Sıyrıncak taş: Diyarbakır'da hemen her çocuğun birçok kere kaydığı meşhur taş.

35) EĞMECEK = Ağaç dallarını iğmek için kullanılan iğri ağaç. (Malatya).

36) EVRECEK = Saç üstünde ekmeği çevirmeye yarıyan aygıt. (Çankırı)

37) YARGUÇAK = El değirmeni. (Lehçei Osmanî)

38) UÇURCAK = Tavuğun lâdes kemiği. (Kamusu Türki)

39) ELCEK = Eldiven. (Ahlat).

40) TAKIMCAK = Hırka ve entari aynı kumaştan olursa. (Isparta)

41) AĞINCAK = Merdiven. (T. D.)

42) AYACAK = Merdiven. (Sivas)

43) AYAKÇAK = Merdiven. (Arapgir, Elâzığ, Kayseri, Kemah, Çankırı, Malatya, Tokat, Adana, Ardahan, Konya)

44) BİRÇEK, BÜRÇEK, PÜRÇEK = Kâkül, perçem. (Ahlat, B. T. Lûgati, Dede Korkut)

45) ELÇEK = Çıkırık kolu. (Denizli)

46) ELİCEK = Çıkırık kolu. (Ermenak)

47) GÖRÇEK = Ufuk. (Konya)

48) GÖZCEK = Gözlük. (Şebinkarahisar, Alucra)

49) ANCAK,

50) YAPINCAK,

51) KIPÇAK... Kelimelerinin de etimolojik bir araştırmaya değerini sanıyorum.

Tarih Vesikaları adlı derginin ikinci ve üçüncü sayılarında neşrolunan Hasan Padişah Kanunnamesinde bu konuyu ilgilendiren çok değerli kelimeler var:

52) BAYRAMCEK

«Bayramcek deyü şehirde olan kefere hanelerinden alınır imiş.»
(Defteri Yasahayı Livayı Arapgir)

«Emma bayramceğin nısfı bir bayramda ve nısfı dahi bir bayramda imiş.»

Ergani defterindeki bu kayıt BAYRAMCEK'in bayrama ait vergi olduğunu kesinleştiriyor. Gene Ergani defterinin bir yerindeki: «Ve resmi İdiye her karyeden birer koyun alınır imiş. Âlâsından eyüce, ednasından dahi aşgarlak haline göre.» maddesi de BAYRAMCEK'in, Arapça bir ismi mensup müennesi olan İDİYE karşılığı olduğunu gösteriyor.

53) Ergani defterinin birçok yerinde DİVANÇEK kelimesi çok sık tekrarlanır:

«Ve divancek dahi her haneden bir tenge alınur imiş.»

«Ve iki yüz kara akça divancek...» gibi birçok örneklerden sonra aynı defterin bir yerinde:

«Ve nahiyeyi mezkûrede hâsıl olan pembenin DİVANİSİ alındıktan sonra...»

kaydına raslıyoruz. Bu DİVANÇEK kelimesinin DİVANİ ismi mensubu yerine kullanıldığını pek güzel gösteriyor.

54) TİMÜRÇEK: «Ve resmi timürcek her haneden bir tenge dahi alınur imiş.»

55) TÛTÛNÇEK: «Her haneden tütüncek deyü altışar tenge alınur imiş.»

56) VALİÇEK: «Ve valicek deyü her çift başına iki Âmit kilesi galle alınur imiş.»

57) NAİPÇEK: «Ve naipcek her haneden bir tenge alınur imiş. (Ergani)

Bu son dört kelimenin karşılıkları şöyle olsa gerek:

Resmi timürcek = Resmi hadidiye.

Tütüncek = Duhaniye.

Naipcek = Naibiye.

Valicek = Valiye ait vergi...

58) DESTÛRÇEK: «Ve harman çağında destürcek derler imiş âlâca olan kuradan ikişer baş koyun ve daha aşgarlak kuradan bir koyun alınur imiş.»

Burhanı Katı'da (destur) un sekiz mânası var; birincisi vezir ve müşir'dir. Buna göre DESTÜRCEK'in karşılığı da: Vezirî — veziriye, müşirî — müşiriye olur.

Naipçek ve Valicek yerine Diyarbakır defterinde:

59) Naipçelik,

60) Valicelik şekilleri de vardır:

«Ve naipçelik ve valicelik her çift başına dörder kilei Âmit galle alınur imiş.»

Ruha defterinde bu verginin adı VALİLİK'tir:

«Ve valilik deyü her çift başına beşer kilei Ruhai galle alınur imiş.»

-cek bugünkü dilde yaşıyor. Ses düzenine, dilin varlığına da son derece uygundur. Nispet eki olarak kabul edildikten sonra, başka yollarla ifade olunamıyan ismi mensuplara karşılık yaratmak ve her hangi bir nispet anlamını ifade etmek kolaylaşacaktır:

Ulvi = Ulucak

Örfi = Turacak, türecek

Millî = Ulusçak

Kavmî = Buduncak

İlmî = İlimcek, bilimcek, bilgicek...

Bunların hiçbirinde Türk dilinin dehasına, yaradılışına uymıyan ve kıyası zorlaştıran en ufak bir şey yoktur. En küçük bir şekil ve anlam iltibasına da imkân bulunmaz.

Kabule lâayık görüleceğini umar, Kurultay'ı derin saygılarla esenlerim.